

ANNEXOS

AMPLIACIONS I MILLORES DE LA XARXA D'AIGUA POTABLE

|

DADES HISTÒRICO-ARQUEOLÒGIQUES SOBRE L'EVOLUCIÓ URBANA DE LA CIUTAT DE TORTOSA

AMPLIACIONS I MILLORES DE LA XARXA D'AIGUA POTABLE

EMPRESA MUNICIPAL DE SERVEIS PÚBLICS, S.L.

LLEI DE BARRIS

AMPLIACIONS I MILLORES DE LA XARXA D'AIGUA POTABLE

Tortosa (Terres de l'Ebre), febrer de 2005

LLEI DE BARRIS**RESUM ACTUACIONS PREVISTES SOBRE LA XARXA D'AIGUA POTABLE**

Les actuacions de millora i renovació de la xarxa d'abastament d'aigua potable al casc antic de la ciutat de Tortosa que s'han inclòs en les previsions de millora d'infraestructures emparades per la Llei de Barris, són les que s'indiquen a continuació:

1) Actuacions previstes en el Pla Director d'Abastament d'Aigua Potable a Tortosa.

1.A) Instal·lació de canonada de FD de diàmetre 250 mm. des del dipòsit de Santa Clara fins al camí d'accés al Castell de la Suda. Aquesta canonada forma part de la futura xarxa de transport principal i el seu traçat es perllongarà en el futur per la part nord de la ciutat segons les previsions del Pla Director.

1.B) Creació de la xarxa principal dintre de la zona d'actuació segons les previsions del Pla Director.

Concretament es tracta d'una xarxa de PE de diàmetre 125 mm. als carrers:

Mercaders, Cabanes, Sant Lluís, Tras Puríssima, Escorxador, Pl. Mossèn Sol, Martí Miralles, Sant Domènech, Capellans i Costa Capellans.

Taules Velles, Plaça de la Cinta, Mercè, Plaça Estudis, Replà.

Portal de Remolins, Sant Antoni, Carreró Seminari.

Interconnexions amb canonades existents a la Plaça Pont de la Pedra i carrer Nou del Vall.

2) Altres actuacions de millora.

2.A) En aquest apartat s'ha contemplat la necessitat de substituir totes les canonades de fibrocement existents a la zona seguint les recomanacions sanitàries referents als materials a utilitzar en les canonades de distribució d'aigua potable, per canonades de polietilè. Les canonades de fibrocement existents són de diàmetres compresos entre 50 i 60 mm., i totes ells seran substituïdes per canonades de polietilè de diàmetre 63 mm.

Concretament es preveu substituir la xarxa als carrers que s'indiquen a continuació:

Providència, Topete, Consol, Pl. Mossèn Sol, Callau, Méndez Núñez i Ros de Medrano.

Vall, Gensal Sacosta.

Plaça Estudis, Costa del Castell, Segon Carreró del Castell i Capellans.

Carreró Capellans, Mercè, Plaça Cinta, Rosa, Oliver, Ciutat, Palau, Croera, Nou del Vall, Gil de Federich i Plaça Montserrat.

Pujada de Santa Clara, Nou de Santa Clara, Sant Lluís i Sant Francesc de Dalt.

Progrés, Garrofer, Sant Tomàs, Fonoll, Travessia Sant Tomàs i Murada Sant Joan.

2.B) També se substituirà la canonada de fibrocement de diàmetre 150 mm. i 100 mm., que surt del dipòsit de Santa Clara i transcorre pels carrers Sant Francesc, Carme, Plaça Montserrat, Bonaire Plaça Pont de la Pedra, Bisbe Aznar, Ciutat i Croera, per tub de polietilè de diàmetre 160 mm.

2.C) Seguint el mateix criteri d'eliminar totalment les canonades de fibrocement, també s'ha previst substituir la canonada de diàmetre 200 mm. del carrer Sant Francesc per canonada de fosa dúctil de diàmetre 200 mm., i la canonada de diàmetre 200 mm. del carrer Murada de Sant Joan, per fosa dúctil de diàmetre 250 mm.

OBSERVACIONS:

La instal·lació d'hidrants contra incendis no està previst en aquest apartat. La seva instal·lació es realitzarà sobre les canonades definides en el present apartat que siguin adequades a l'efecte, o sobre les que s'hauran d'instal·lar específicament per a poder disposar del cabal i pressió necessaris per al correcte funcionament dels hidrants.

Tortosa, 21 d'abril de 2005

LLEI DE BARRIS - AMIDAMENTS**PREUS DE REFERÈNCIA**

A continuació es descriuen els preus que s'han utilitzat com a referència per elaborar la valoració aproximada de les actuacions a realitzar. Es tracta d'una aproximació i s'ha d'entendre com a tal ja que l'objectiu d'aquesta valoració no és acabar de definir en detall les ampliacions i millores de la xarxa d'aigua potable a la zona del casc antic que ens ocupa.

Preus de canalitzacions:

Canalització	Preu (€/m)
PEAD Ø 63	78,44
PEAD Ø 90	93,59
PEAD Ø 110	107,86
PEAD Ø 125	176,48
PEAD Ø 160	205,91
FD Ø 200	245,12
FD Ø 250	303,95
FD Ø 300	372,58
FD Ø 400	460,83

PEAD – Polietilè d'Alta Densitat

FD – Fundició Dúctil

Aquests preus, que són de caràcter orientatiu inclouen l'obra civil (trencament de paviment, excavació, reblert amb arena i tot-u artificial i reposició de paviment) i obra mecànica (canonada del diàmetre corresponent, valvuleria, descàrregues, boques de rec, escomeses, etc...). En aquest preus caldrà afegir-hi el 16 % d'IVA corresponent. Els preus s'han d'entendre com a referència de l'any 2005.

LLEI DE BARRIS - AMIDAMENTS**RESUM****ACTUACIONS PREVISTES AL PLA DIRECTOR (PLÀNOL 02)**

	MTS	IMPORT
PEAD D 125	1580	278.838,40 €
FD D 250	532	161.701,40 €
	Suma	440.539,80 €

ALTRES ACTUACIONS DE MILLORA (PLÀNOL 03)

	MTS	IMPORT
PEAD D 63	2915	228.652,60 €
PEAD D 160	680	140.018,80 €
FD D 200	225	55.152,00 €
FD D 250	125	37.993,75 €
	Suma	461.817,15 €

Suma total   **902.356,95 €**

NOTA: Al present pressupost no hi figura la xarxa necessària per a la instal·lació d'hidrants ni la pròpia instal·lació dels hidrants

LLEI DE BARRIS - AMIDAMENTS**ACTUACIONS PREVISTES AL PLA DIRECTOR (PLÀNOL 02)****PEAD D 125**

ADREÇA	MTS	MATERIAL	PREU	IMPORT
<5327> PL. MOSSEN SOL (DE)	90	PEAD D 125	176,48 €	15.883,20 €
<5332> PL. PONT DE PEDRA (DEL)	60	PEAD D 125	176,48 €	10.588,80 €
<5250> C. TAULES VELLES (DE LES)	100	PEAD D 125	176,48 €	17.648,00 €
<5160> C. MERCADERS (DELS)	110	PEAD D 125	176,48 €	19.412,80 €
<5065> COSTA. BENASQUER (DE)	30	PEAD D 125	176,48 €	5.294,40 €
<5045> C. CABANES (DE)	100	PEAD D 125	176,48 €	17.648,00 €
<5293> CRO. SEMINARI (DEL)	50	PEAD D 125	176,48 €	8.824,00 €
<5230> C. SANT LLUIS (DE)	90	PEAD D 125	176,48 €	15.883,20 €
<5088> C. TRAS PURISSIMA	55	PEAD D 125	176,48 €	9.706,40 €
<5084> C. REPLA (DEL)	50	PEAD D 125	176,48 €	8.824,00 €
<5100> C. ESCORXADOR (DE L')	80	PEAD D 125	176,48 €	14.118,40 €
<5203> C. MARE DEU PROVIDENCIA	30	PEAD D 125	176,48 €	5.294,40 €
<5134> C. MARTI MIRALLES (DE)	70	PEAD D 125	176,48 €	12.353,60 €
<5072> C. MERCE (DE LA)	120	PEAD D 125	176,48 €	21.177,60 €
<5201> C. PORTAL DELS ROMEUS (DEL)	45	PEAD D 125	176,48 €	7.941,60 €
<5219> C. SANT ANTONI (DE)	80	PEAD D 125	176,48 €	14.118,40 €
<5433> C. CAPELLANS (DELS)	250	PEAD D 125	176,48 €	44.120,00 €
<5222> C. SANT DOMENEC (DE)	170	PEAD D 125	176,48 €	30.001,60 €
Suma	1580			278.838,40 €

FD D 250

ADREÇA	MTS	MATERIAL	PREU	IMPORT
<5327> PL. MOSSEN SOL (DE)	532	FD D 250	303,95 €	161.701,40 €
Suma	532			161.701,40 €

LLEI DE BARRIS - AMIDAMENTS**ALTRES ACTUACIONS DE MILLORA (PLÀNOL 03)****PEAD D 63**

ADREÇA	MTS	MATERIAL	PREU	IMPORT
<5203> C. MARE DEU PROVIDENCIA	300	PEAD D 63	78,44 €	23.532,00 €
<5214> C. ROS DE MEDRANO (DE)	240	PEAD D 63	78,44 €	18.825,60 €
<5159> C. MENDEZ NUÑEZ (DE)	240	PEAD D 63	78,44 €	18.825,60 €
<5047> C. CALLAO (DE)	120	PEAD D 63	78,44 €	9.412,80 €
<5255> C. JOAN B. TOPETE (DE)	120	PEAD D 63	78,44 €	9.412,80 €
<5059> C. CONSOL (DEL)	120	PEAD D 63	78,44 €	9.412,80 €
<5327> PL. MOSSEN SOL (DE)	65	PEAD D 63	78,44 €	5.098,60 €
<5176> C. NOU DEL VALL	190	PEAD D 63	78,44 €	14.903,60 €
<5114> C. S FRANCESC GIL FREDERIC	100	PEAD D 63	78,44 €	7.844,00 €
<5088> C. TRAS PURISSIMA	70	PEAD D 63	78,44 €	5.490,80 €
<5297> PDA. SANTA CLARA (DE)	105	PEAD D 63	78,44 €	8.236,20 €
<5175> C. NOU DE SANTA CLARA	75	PEAD D 63	78,44 €	5.883,00 €
<5230> C. SANT LLUIS (DE)	65	PEAD D 63	78,44 €	5.098,60 €
<5226> C. SANT FRANCESC DE DALT	75	PEAD D 63	78,44 €	5.883,00 €
<5360> TRAV. SANT FRANCESC (DE)	35	PEAD D 63	78,44 €	2.745,40 €
<5074> C. ROSA (DE LA)	120	PEAD D 63	78,44 €	9.412,80 €
<5179> C. OLIVER (D')	45	PEAD D 63	78,44 €	3.529,80 €
<5184> C. PALAU (DEL)	55	PEAD D 63	78,44 €	4.314,20 €
<5325> PL. MARE DE DEU DE MONTSERRAT	20	PEAD D 63	78,44 €	1.568,80 €
<5052> C. CEC (DEL)	80	PEAD D 63	78,44 €	6.275,20 €
<5053> C. CENSAL SACOSTA (DEL)	50	PEAD D 63	78,44 €	3.922,00 €
<5084> C. REPLA (DEL)	50	PEAD D 63	78,44 €	3.922,00 €
<5335> PL. SANT JOAN (DE)	30	PEAD D 63	78,44 €	2.353,20 €
<5223> C. SANT FELIP NERI (DE)	100	PEAD D 63	78,44 €	7.844,00 €
<5062> COSTA. CASTELL (DEL)	175	PEAD D 63	78,44 €	13.727,00 €
<5430> TRAV. SANT DOMENEC (DE)	25	PEAD D 63	78,44 €	1.961,00 €
<5202> C. PROGRES (DEL)	45	PEAD D 63	78,44 €	3.529,80 €
<5110> C. GARROFER (DEL)	35	PEAD D 63	78,44 €	2.745,40 €
<5247> C. SANT TOMAS DE SANTA CLARA	60	PEAD D 63	78,44 €	4.706,40 €
<5107> C. FONOLL (DEL)	30	PEAD D 63	78,44 €	2.353,20 €
<5365> TRAV. SANT TOMAS DEL GARROFER	40	PEAD D 63	78,44 €	3.137,60 €
<5172> C. MURADA DE SANT JOAN	35	PEAD D 63	78,44 €	2.745,40 €
Suma	2915			228.652,60 €

PEAD D 160

ADREÇA	MTS	MATERIAL	PREU	IMPORT
<5175> C. NOU DE SANTA CLARA	25	PEAD D 160	205,91 €	5.147,75 €
<5225> C. SANT FRANCESC (DE)	225	PEAD D 160	205,91 €	46.329,75 €
<5296> PDA. SANT FRANCESC (DE)	50	PEAD D 160	205,91 €	10.295,50 €
<5080> C. CARME (DEL)	75	PEAD D 160	205,91 €	15.443,25 €
<5040> C. BONAIRE (DE)	60	PEAD D 160	205,91 €	12.354,60 €
<5037> C. BISBE AZNAR (DEL)	45	PEAD D 160	205,91 €	9.265,95 €
<5057> C. CIUTAT (DE LA)	200	PEAD D 160	205,91 €	41.182,00 €
Suma	680			140.018,80 €

FD D 200

ADREÇA	MTS	MATERIAL	PREU	IMPORT
<5296> PDA. SANT FRANCESC (DE)	225	FD D 200	245,12 €	55.152,00 €
Suma	225			55.152,00 €

FD D 250

ADREÇA	MTS	MATERIAL	PREU	IMPORT
<5172> C. MURADA DE SANT JOAN	125	FD D 250	303,95 €	37.993,75 €
Suma	125			37.993,75 €

Suma total**461.817,15 €**

DADES HISTÒRICO-ARQUEOLÒGIQUES SOBRE L'EVOLUCIÓ URBANA DE LA CIUTAT DE TORTOSA

**DADES HISTÒRICO-ARQUEOLÒGIQUES
SOBRE L'EVOLUCIÓ URBANA
DE LA CIUTAT DE TORTOSA
DES DE LA SEVA FUNDACIÓ FINS ALS NOSTRES DIES**

**Universitat Rovira i Virgili
Àrea d'Història Antiga**

PinCAT
AJUNTAMENT DE TORTOSA
Departament d'Urbanisme

PLA INTEGRAL DEL CASC ANTIC DE TORTOSA

SERVEIS MUNICIPALS

DADES HISTÒRICO-ARQUEOLÒGIQUES SOBRE L'EVOLUCIÓ URBANA DE LA CIUTAT DE TORTOSA DES DE LA SEVA FUNDACIÓ FINS ALS NOSTRES DIES

Índex

Introducció.

1.- La ciutat ibèrica.

2.- La ciutat romana.

3.- La ciutat visigoda.

4.- La ciutat andalusí.

5.- La ciutat cristiana.

6.- La ciutat moderna.

7.- L'eixamplament de la ciutat dels segles XVIII i XIX.

8.- La ciutat de la segona meitat del segle XIX.

9.- El segle XX.

Bibliografia.

Annex 1:

Planimetria.

Introducció.

La ciutat de Tortosa, ubicada actualment a ambdues vores del riu Ebre, s'ha desenvolupat urbanísticament des d'un nucli inicial fundat en època incerta, situat a la riba dreta del riu, associat al turó de La Suda o Sant Joan, un dels estreps avançats que des de les terrasses quaternàries delimiten el llit del riu en el seu tram final.

De fet, historiogràficament, hom ha suposat que sobre aquest turó que domina la ciutat actual, donades les seves característiques estratègiques, hi havia d'haver un establiment humà, al menys des d'època prehistòrica¹. Malauradament, aquesta disposició geomorfològica tan especial, ha suposat que tradicionalment s'hagin ubicat en aquest indret estructures de tipus militar. Aquest continuum constructiu, que s'ha vingut produint al menys des d'època romana, amb un moment molt àlgid durant l'ocupació islàmica de la ciutat, fins als nostres dies -construcció l'any 1974 del *Parador Nacional de Turismo Castillo de La Zuda*- ha significat, al menys amb les dades que tenim fins ara, la destrucció de qualsevol seqüència estratigràfica anterior al domini islàmic.

Aquesta manca de dades arqueològiques però, es veu contestada pels textos escrits, que ens indiquen l'existència prop de la desembocadura de l'Ebre d'una ciutat molt important², no lluny de l'actual municipi tortosí. És gràcies a aquestes dades i a la numismàtica que podem situar en aquesta zona entre finals del segle III i el canvi d'Era dos importants nuclis de població que, cada un en el seu moment, dirigiran el territori encunyant la seva pròpia moneda: Hibera Ilercavonia i Dertosa.

Si bé per la primera, Hibera, encara avui dia s'especula sobre la seva situació, malgrat ser una de les ciutats principals dels ilercavons, sabem que fou diferent a la seva successora, la romanitzada Dertosa, ubicada amb seguretat al solar que ocupa avui dia l'actual Tortosa.

Amb aquests paràmetres, l'Àrea d'Història Antiga de la Universitat Rovira i Virgili, dins de les línies de recerca que dirigeixen la investigació que desenvolupa, concretada en el projecte *Evolució socioeconòmica de les comunitats protohistòriques del sud de Catalunya en el marc Mediterrani (segles VIII-I a.n.E.)*, amb un objectiu centrat bàsicament en l'estudi dels tipus d'ocupació del medi a partir de l'anàlisi de la distribució dels jaciments, ha iniciat una línia d'estudi complementaria mitjançant una activitat de recerca ben definida entorn del que és el nucli habitat més important d'aquesta regió en època antiga, la ciutat de Tortosa.

¹ BAYERRI (1948, 291-92), que té "la certesa moral de l'existència d'un poblat ibèric al cim del turó que avui ocupa la Suda o el Castell de Sant Joan" recull a diversos autors que han suposat l'existència d'aquest hàbitat pre i protohistòric en aquest mateix indret.

² Tirikas, per Avié, o Hibera, per Titus Livi.

Som conscients que les dades arqueològiques que tenim actualment de la ciutat són, si bé encara escasses per tal de poder definir amb total certesa una evolució urbana des d'un punt de vista històric-arqueològic, suficients per poder esbossar diverses hipòtesis d'ocupació. Tanmateix, el desenvolupament d'aquest projecte ha de proporcionar diverses utilitats tant a nivell científic, doncs s'aplica en una zona clau per explicar un procés evolutiu històric com és el cas de l'evolució de la ciutat com a tal, com de tipus pràctic, aplicables en aquest cas al mateix desenvolupament urbanístic del municipi, o a la seva promoció turística.

D'aquesta forma, podem avançar certes dades que coneixem actualment i que ja poden aplicar-se a qualsevol tipus de planificació urbanística, senyalant les zones amb més alt risc arqueològic, per tal de poder efectuar les propostes pertinents per la salvaguarda d'aquest patrimoni i el seu estudi, clau per entendre l'evolució de la pròpia ciutat.

1.- La ciutat ibèrica

Els estudis desenvolupats sobre l'ocupació del territori en època protohistòrica durant els últims anys (DILOLI, 1997) i l'anàlisi de les restes arqueològiques localitzades a la ciutat al llarg de la segona meitat del segle XX, tasca que s'està efectuant actualment des de l'àrea d'Història Antiga de la Universitat Rovira i Virgili, han permès efectuar algunes hipòtesis sobre l'ocupació del solar tortosí en època ibèrica (DILOLI, 1996). Les troballes de materials ceràmics corresponents a la cultura ibèrica, si bé disperses i mancades d'una seqüència estratigràfica definida, ens permeten determinar una àrea d'acumulació de material al voltant del turó de la Suda i a dalt mateix del tossal. Aquesta localització tant ben definida ens vindria a indicar la proximitat d'un possible assentament ibèric que estaria situat al capdamunt del turó de la Suda. Aquestes restes poc clarificants per si soles adquireixen una importància més gran quan s'associen als estudis sobre els models d'ocupació d'aquesta regió en aquest moment cronològic, que presenten un patró d'assentament dels poblats de l'Ibèric Ple (s.V- finals s.III a.n.E.) en el qual apareix un vuit territorial a l'àrea de Tortosa, on no es coneix cap poblat d'època ibèrica. La importància d'aquest tram dins d'aquesta regió, associada a la falta d'un punt de control territorial en aquest punt podria indicar la possibilitat de que en un dels dos turons de la ciutat hagués hagut en època ibèrica un poblat que, molt probablement, controlaria el darrer tram de l'Ebre (DILOLI, 1997). D'aquesta manera es pot plantejar la hipòtesi de situació en aquest punt d'un assentament de certa importància, que podria relacionar-se amb una ciutat –Hibera- citada a les fonts clàssiques i definida com la més important d'aquesta àrea (Tit Livi, XXIII, 28, 9-12)-. La ubicació que proposem per aquest nucli seria el turó de la Suda, per les troballes arqueològiques que s'hi han efectuat i per la seva disposició geoestratègica, que l'ha convertit en el centre defensiu del municipi al llarg de la

història, desestimant la possibilitat d'ubicació de l'assentament ibèric al turó del Sitjar. Amb tot, aquesta darrera tossa podria haver estat ocupat en aquest mateix moment cronològic, però caldrien noves intervencions arqueològiques, tant en aquest alturó com en el de la Suda, per tal de confirmar la presència d'elements arquitectònics d'època ibèrica que clarifiquessin aquestes dades. Si més no, cal esmentar que les excavacions realitzades per l'ampliació de la Residència Sanitària, segons els seus autors, no van aportar material ni estructures d'aquest període, malgrat que tenim la notícia oral que van aparèixer estructures de pedra lligada en fang, molt probablement ibèriques.

Amb tot, l'existència d'un poblat ibèric a l'alturó de la Suda tampoc implicaria variacions substancials en l'urbanisme posterior de la ciutat, no essent fins la invasió romana i l'establiment d'un *municipium* als peus del turó de la Suda que s'inicià la xarxa urbana de la ciutat, evolucionant amb els segles i que, amb les transformacions lògiques del devenir històric, ens ha arribat fins avui dia.

2.- La ciutat romana

La ciutat de Dertosa va ser fundada a mitjan segle I a.n.E., essent la primera referència escrita la cita d'Estrabó (III, 4, 6 i III, 4, 9), autor que escriu la seva obra entre el 29 i el 7 a.n.E., que ens situa Dertosa com una ciutat al pas de l'Ebre. Tanmateix, és probable que des de principis del segle II a.n.E. hi hagués un destacament militar romà a la zona, de vital importància a nivell de comunicacions per tal de facilitar el procés de romanització de l'interior peninsular a través del riu Ebre, una de les principals vies de comunicació de l'antiguitat a Hispania. Cèsar, en *De Bello Civili* (LX, 1-5) relata els fets transcorreguts en la batalla d'Ilerda contra Pompeu, on menciona els ilerconvans però no pas els *dertosani*, la qual cosa ens vindria a indicar que els ciutadans del territori del curs inferior de l'Ebre, així com els habitants del poblat que estaria situat tal com proposem al turó de la Suda, encara es reconeixien com a habitants de la Ilerconvònia i de la ciutat ibèrica que encapçalava el territori, per tant, Dertosa encara no existia. Amb tot, és probable que la nominació de *Municipium Hibera Ilerconvonia* a Hibera per part de Cèsar després de l'ajuda rebuda a la batalla d'Ilerda condicionés la construcció dels edificis necessaris per al funcionament de la ciutat segons la categoria atorgada.

L'assentament d'època romana, seguint la historiografia local, ocupava la plana al·luvial compresa entre el barranc del Cèlio i el barranc del Rastre, delimitada, a l'est, pel turó de la Suda i, per l'oest, pel riu Ebre. Les diverses troballes realitzades dins del casc urbà des del segle XVI corroboren aquesta localització historiogràfica i és la base del treball que efectuem, gràcies al qual pretenem establir les diferents utilitzacions dels sectors amb què es divideix actualment el Casc Antic de la ciutat.

Pel que respecta al traçat murari, ja Joan Abril (ABRIL, 1928), a principis del segle XX, proposava un tancament defensiu de la ciutat romana que hauria estat reaprofitat en època andalusí i també medieval, relacionant-lo amb el traçat que funciona com a recinte interior des del segle XIV. Aquest recinte urbà, segons Abril, delimitaria, pel sud, en el Portal del Romeu³, que, fins els darrers descobriments arqueològics, es creia l'únic testimoni del traçat romà, i, pel nord, en el Portal de Vimpeçol, que a principis de segle encara es conservava i, segons Joan Abril, conservava encara carreus d'època romana (BAYERRI, 1948).

Unint ambdós portals existiria, segons Abril, un eix viari principal de nord a sud –*cardo maximus*– que crearia la ciutat i que s'hauria conservat fins l'actualitat, comprenent els carrers Major de Remolins, Major de Sant Jaume, Santa Anna i Garidells, Cruera i Ciutat.

Si més no, l'excavació dirigida per Joan Martínez i Elisabet Arasa (2001) dins l'Aula Magna de la Canònica de la Catedral, va posar al descobert un tram del recinte murari datat en època baix imperial i andalusí, fet que permet confirmar que la muralla baix imperial de Dertosa tancaria, al sud, paral·lela al barranc del Rastre, modificant la historiografia dels darrers anys, que la situen, com hem dit, al portal del Romeu o al de la Rosa. Molt probablement, i realitzant una extrapolació dels resultats, aquest mateix traçat seria l'existent en època tardorepublicana i alt imperial. Però, per afirmar-ho amb rotunditat, caldria realitzar els treballs arqueològics pertinents que permetessin rebaixar el terreny fins més enllà del que seria l'actual capa freàtica, normalment situada entorn els 6 metres per sota del nivell del carrer.

Cal afegir, en quant a la confirmació del traçat murari, les troballes realitzades des del segle XVI, que delimiten clarament l'àrea urbana dins d'aquest perímetre emmurallat proposat per la historiografia. Pel que respecta a l'àrea de l'actual Barri de Remolins, les excavacions d'urgència que es van dur a terme al solar cantoner dels carrers Ginestar i Travessia Mur (MARTÍNEZ, 1997) posaren al descobert diversos murs, dos de pedra lligada amb morter de calç i un d'encofrat, coberts per materials ceràmics andalusins i baix imperials. D'aquests murs no en podem extreure més informació degut a que van ser localitzats en tres dels quatre sondejors que es van fer al solar, però ens indiquen l'existència d'estructures romanes properes al barranc del Cèlio.

Al mig del carrer Major de Remolins, unes obres de canalització realitzades a finals del segle XIX i controlades per Joan Abril (1928), posaren al descobert cinc basaments de columnes i un de pilastra que es trobaven *in situ* segons l'arquitecte municipal i que formarien part de la façana d'un edifici públic de grans dimensions o bé a un porticat del carrer⁴, que podríem relacionar amb el *cardo maximus* comentat

³ Darreres investigacions relacionaven el portal de la Rosa, en comptes del del Romeu, amb una de les quatre portes de la ciutat (MARTÍNEZ, 1994).

⁴ Ens ho demostren les mides del plint, que forma part de la mateixa peça que la base, i el diàmetre dels fusts de les dues peces conservades al Museu Municipal de Tortosa: 80 x 64 x 64 cm. i 64 x 64 x 66 cm. També és important la distància existent entre les bases en el moment de l'extracció, d'uns 3'2 metres segons Joan Abril (1900, 1).

anteriorment. La tipologia del basament, format per un sol bloc on hi ha representat el plint i la base de la columna, seria indicatiu d'una cronologia augustea o posterior de l'edifici, ja que les bases i el plint formen part del mateix bloc a partir d'August, mentre que anteriorment apareixen en blocs diferenciats⁵.

La construcció d'un bloc de pisos en un solar situat entre els carrers Rasquera, Pintor Casanova i Plaça de la Immaculada va comportar l'excavació en extensió del mateix, aportant materials ceràmics d'època romana en la fonamentació dels murs, malgrat que no s'han pogut relacionar amb cap estructura (MONTAÑÉS, 2000). També en una excavació d'urgència al solar entre els carrers Rasquera i Hospitalet es localitzaren restes d'època romana baix imperial (s. IV-finals s. V d.n.E.): dos murs arrasats que formaven un angle, sota dels quals hi ha varis nivells de lloms sobre una pavimentació d'argamassa que cobriria un reompliment que no es va poder excavar per la presència de la capa freàtica. Aquestes estructures indicarien dues fases d'ocupació en un curt període de temps que podrien representar reformes de l'hàbitat degudes a riudes.

La remodelació de la plaça de Sant Jaume, situada dins la zona de Remolins, però propera a la separació d'aquesta i la zona de Sant Jaume, va permetre l'excavació en extensió de tota la plaça, la qual va aportar diverses estructures relacionades amb material ceràmic datat entre el segle IV i el V d.n.E. L'aparició de la capa freàtica no va permetre prosseguir l'excavació ni, per tant, confirmar o negar l'existència d'estructures anteriors (MARTÍNEZ, 1991; MARTÍNEZ, MIRÓ, 1993, 129-135).

Pel que respecta a la zona de Sant Jaume, la primera intervenció amb presència de materials d'època romana que trobem és la realitzada al solar existent entre el carrer Escorxador Vell i el Pas de Ronda (MARTÍNEZ, 1997), en la qual es localitzaren diverses estructures d'hàbitat «de nova planta» situades al fons del solar, sobre un aterrament format per un mur de grans pedres lligades amb fang. El director dóna una cronologia, a partir dels materials ceràmics recuperats en estratigrafia, de s. IV-V d.n.E., per bé que apareixen ceràmiques ibèriques i tardorepublicanes contaminant els estrats baix imperials.

Propera a aquest solar hi ha la intervenció dirigida per Margarida Genera (1985) al número 5 del carrer de Costa dels Capellans. Els estudis realitzats sobre els materials ceràmics ens aporten una cronologia de mitjan segle I a.n.E. - s. I d.n.E., els quals aparegueren relacionats amb un mur del qual en desconeixem l'ús. Segons la directora de l'excavació, es tractaria d'un abocador d'aquesta cronologia, però la poca informació obtinguda en la memòria no ens permet conèixer més dades. D'aquesta manera, creiem que seria interessant realitzar una excavació en algun solar proper per a poder determinar si es tracta d'estructures tardorepublicanes o bé és una zona de deposició de dalt el turó.

⁵ Segons els estudis realitzats pel Sr. Xavi Domingo.

A la cantonada entre els carrers Santa Anna i Costa dels Capellans, davant la torre de la catedral, segurament s'hi trobava la casa del canonge Antoni Cortés, el qual va realitzar el que es podria considerar la primera excavació amb intencionalitat arqueològica de la ciutat de Tortosa al pati de casa seva.

VI Confirmase lo referido con lo que se descubrió el año pasado de 1740 en el Jardín de mi casa (que está al lado de la citada torre, y en la mesma linea al lado de ella) pues a poco mas del estado de un hombre haziendo una excavación se encontró un suelo de ladrillo antiguo, con un hogar, o cozina en que se conservavan carbones, cuyo suelo como el de la torre esta almesmo nivel del agua del Río â unos treinta passos de la orilla, prueba evidente, que en aquel tiempo, pasaría el Ebro â mucha mayor distancia. (CORTÉS, 1747, f. 48r-48v).

Aquesta intervenció ens confirma l'existència, molt probablement, d'estructures d'època romana, si tenim en compte la profunditat en què es van efectuar les troballes, així com les descobertes que realitzà Joan Abril entre dita casa i la torre de la catedral (ABRIL, 1905), on deia que Cortés hi havia localitzat un mosaic i una ara romana. Les seves excavacions, que s'iniciaren per a reforçar els fonaments de la capella de Sant Josep, van aportar dues inscripcions reaprofitades per l'estructura de la catedral, així com varis carreus també formant-ne part. L'excavació va ampliar-la al carrer Costa dels Capellans fins la cantonada amb Santa Anna, on hi va localitzar el frontó d'època romana que podria pertànyer a un temple de petites dimensions. Aquestes construccions acostumaven a situar-se al *forum* de les ciutats, com veiem en el cas d'Empúries (AQUILUÉ, et alii 1984). La peça exhumada va ser transportada al Museu Municipal de Tortosa, on va ser trossejada per a bastir monuments, restant-ne només un fragment a principis de segle XX (ABRIL, 1928). També hi va localitzar un element de pedra que ell va anomenar *podium* i que va tornar a enterrar al mateix lloc.

Situada entre les zones de Sant Jaume i la Catedral, aquesta excavació es relacionaria amb totes les troballes realitzades dins d'aquesta darrera zona i, sobretot, en l'edifici de la Catedral. Les primeres referències les tenim al segle XVI, amb Cristòfol Despuig, qui ens transcriu la inscripció que es va localitzar sota la capella de l'ardiaca Esteve Garret, la qual es datada, recentment, entre els segles I i II d.n.E. (MAYER, RODÀ, 1995). Alhora també ens cita que coneix l'existència d'altres *epigramas*, però no ens en deixa constància (DESPUIG, 1557 [1981], 142). La seva descripció és la primera i la única que ens parla d'haver vist, en qualsevol indret de la Seu que fos rebaixat, un enllosat *deu palms devall terra* (DESPUIG, 1557 [1981], 142). Dit enllosat ha servit de base a tots els raonaments dels diferents autors que han tractat el tema de Dertosa per a afirmar que en aquesta zona es localitzava el *forum* de la ciutat. A més, cal afegir-hi les diferents troballes d'epigrafia que han estat realitzades en l'actual zona de la Catedral i que ens ha referit la historiografia, les quals fan pensar, junt amb l'enllosat, ja al segle XVIII (CORTÉS, 1747, f.48r), en la

possibilitat que el *forum* es trobés sota mateix de la Catedral. Per tal de confirmar aquesta hipòtesi seria molt important poder realitzar alguns sondejos en el subsòl de la Catedral, fet que ens permetria, alhora, conèixer l'evolució pròpia del temple cristià, així com també podríem confirmar la ubicació de la mesquita aljama i del fòrum romà.

Pel que respecta a l'edifici de la Catedral, als anys seixanta i setanta es van dur a terme unes obres d'enderroc de les cases que existien darrere l'absis i es va rebaixar el nivell de terra. Les excavacions van ser seguides per Jesús Massip (1960; 1970; 1987), aleshores director del Museu Municipal i Delegat del *Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas*, qui va recollir alguns dels materials que s'extreien, entre els quals en destaquem dues columnes de granit i diversos fragments ceràmics d'època ibèrica, romana i gran quantitat de material islàmic.

Continuant amb excavacions relacionades amb l'edifici de la Catedral, tenim la intervenció abans citada de Joan Martínez dins de l'Aula Magna de la Canònica, en la qual aparegué un tram murari associat a nivells de cronologia baix imperial.

Dins de la zona de la Catedral, però ja allunyant-nos una mica del propi edifici, tenim els sondejos que es van realitzar a la casa cantonera del carrers Ciutat i Dr. Ferran en els quals van aparèixer, al darrer estrat que es va poder excavar per l'aparició de la capa freàtica, molts fragments de Terra Sigil·lata (CURTO et alii 1984a) que ens indicarien la presència d'ocupació en època romana, tot i que no coneixem l'ús d'aquest espai, probablement fora del recinte emmurallat.

Al límit de l'actual zona del Centre amb la zona Catedral s'hi van realitzar dues excavacions. La primera va consistir en un seguiment esporàdic per part del Sr. Massip durant les obres de fonamentació de l'actual seu de la Delegació del Govern de la Generalitat, al carrer Dr. Ferran núm. 6-8. En aquest seguiment va poder recollir un carreu de marbre de la Cinta que se li va atribuir una cronologia romana, però que actualment no s'ha conservat (MASSIP, 1965; 1987). La segona va ser un sondeig arqueològic al carrer Dr. Ferran que va permetre localitzar, a uns cinc metres de profunditat, diversos materials ceràmics baix imperials, però sense poder-se relacionar amb estructures (CURTO et alii 1984b). Com en l'excavació a la cantonada del mateix carrer amb el Cruera, tant sols podem confirmar la presència d'ocupació romana en aquest sector, tot desconeixent l'ús de l'espai situat fora muralla.

També limítrof amb la zona Catedral dins la mateixa zona, però més aviat propera a la zona Montcada, tenim les diverses campanyes d'excavació a la plaça de la Cinta, en les quals es localitzaren estructures relacionades amb materials d'època romana baix imperial (s. V-VI d.n.E.) que els autors relacionen amb un àmbit portuari, fet que no es pot contrastar sense la realització de nous sondejos propers a aquest indret. Per sobre d'aquest probable ús, a mitjan segle VI, es reorganitza d'espai i s'instal·la una zona d'hàbitat

(GENERA, 1985; CURTO et alii 1984c). Aquestes restes d'estructures es trobarien fora del perímetre murari, fet que ens portaria a pensar en la probabilitat d'un barri extra-murs a la part meridional de la ciutat i ben proper a la muralla en aquest darrer període romà.

La següent zona que trobem és la del Castell, situada a la vessant meridional del turó de la Suda. En aquesta àrea hi localitzem diverses descobertes d'enterraments en àmfora, des de la intervenció a la Plaça d'O'Callaghan, passant pel carrer Sant Domènec, 9 fins la notícia de la descoberta als Reials Col·legis. En totes dues intervencions es van localitzar enterraments en àmfora (MASSIP, 1963; 1968) amb una cronologia baix imperial, mentre que la troballa descrita per Federico Pastor (1915) també es podria relacionar amb enterraments en àmfora baix imperials, però caldria contrastar arqueològicament aquesta atribució cronològica. En l'excavació del solar del carrer Sant Domènec, 9, s'hi varen localitzar, també, ceràmiques ibèriques i tardorepublicanes, que ens indicarien una ocupació de la zona des de l'Ibèric Tardà o Tardorepública. Aquest fet vindria a ser corroborat per la troballa, al 1539, de diversos cofres amb monedes romanes que es datarien al 54 a.n.E. i durant les Guerres Civils de Cèsar (49-48 a.n.E.) (DESPUIG, 1557 [1981]).

Al carrer Costa dels Capellans, també dins d'aquesta zona, es van excavar, al núm. 4, unes cisternes medievals que aportaren, en els sondejos realitzats en el seu interior, alguns fragments de Terra Sigil·lata (GENERA, CURTO, 1983; CURTO et alii 1984) que podrien insinuar una ocupació romana, però que no confirmen el fet de si es tractaria d'una ocupació habitual en època romana, tant si es tracta d'una zona d'hàbitat –intra o extra murs– o d'una àrea funerària –extramurs i relacionada amb l'àrea del carrer Sant Domènec.

Relacionat amb aquesta àrea funerària meridional de la ciutat, trobem l'aparició de varis enterraments en urna relacionats amb una moneda d'or de Neró –actualment desapareguda– que van ser localitzats en el subsòl de la cripta del Temple de la Reparació, al carrer de la Mercè, situat entre la zona del Castell i la de Montcada.

I dins aquesta darrera zona hi ha una notícia del segle XVIII sobre l'aparició de *dues gerretes plenes d'òssos i una calavera que, de part a part, estava travessada per un clau de bronze* durant les obres de construcció d'una sepultura al convent dels Pares jesuïtes (GIL DE FEDERICH, 1769 [1985], 82). Aquestes gerretes es podrien relacionar ben bé amb la mateixa àrea funerària, però la qual podria tenir una gènesi anterior a la romanització, ja que les pràctiques de trepanació dels cranis amb claus de bronze són una acció força comuna entre els pobles ibers. Però la confirmació d'aquesta hipòtesi caldria buscar-la amb una excavació arqueològica al solar del carrer Montcada 24-28.

Propera a aquesta darrera zona amb enterraments, al barri de Santa Clara hi hem de situar dues àrees supulturals baix imperials, una al carrer Mercaders, núm. 2 (MIRAVALL, 1973; 1984) i l'altra a l'església de Sant Blai (MASSIP, 1965). Ambdós seguiments aportaren materials ceràmics datats des del segle I a.n.E. i diversos enterraments en àmfora baix imperials, així com un enterraments en cupa, també baix imperial.

Situats ja per últim a la zona del Centre, hem pogut documentar la descoberta de més enterraments baix imperials durant les obres de construcció, als anys quaranta, de l'actual Ajuntament i de la plaça d'Espanya i en el seguiment de la fonamentació de l'edifici del carrer Pescadors número 5. En aquest seguiment, també es va localitzar un paviment d'*opus signinum* i de diversos fragments d'estuc rosat, d'època romana. Per sota del paviment es va localitzar un crani humà⁶ i una sitja, per sota del paviment i de la cota del crani (MASSIP, 1963) en la qual s'hi trobaren fragments de ceràmica ibèrica. Les estructures d'època romana podrien anar relacionades amb un monument funerari, edificació ben comprensible si tenim en compte que ens trobem pròxims a una de les vies d'accés a la ciutat, que era on s'acostumaven a enterrar els difunts en època romana (PRIEUR, 1986). D'aquesta manera, també es podrien relacionar amb dita via les altres àrees d'enterrament descrites, així com també els enterraments en àmfora excavats a la plaça Alfons XII (ARBELOA, 1986; BARRASETAS, 1987; 1988), tot i que quedarien fora del perímetre considerat com a casc antic de la ciutat.

Vistes totes les descobertes realitzades des del segle XVI, es pot proposar l'existència d'una àrea funerària a la pendent meridional del turó de la Suda, fet que, sabent que per llei aquesta hauria d'estar extramurs de la ciutat romana, corroboraria les teories sobre el traçat murari (*supra*), plantejant nous interrogants sobre quin seria el traçat de les vies d'accés a la ciutat, que haurien de relacionar-se amb aquestes àrees d'enterraments, així com sobre l'existència de barris suburbans en aquest cantó meridional de la ciutat.

Dins del traçat murari, i continuant cap al nord, tindríem una àrea ocupada pel que seria el *forum* de la ciutat, sota l'actual recinte de la Catedral, del qual en sortiria, segons la historiografia de la ciutat –tenint com a referent més modern l'article de Joan Martínez (MARTÍNEZ, 1994)–, el *cardo maximus*, o eix N-S de la ciutat romana, que tindria la seva continuïtat al llarg de la història en els actuals carrers Major de Remolins, Major de Sant Jaume, Santa Anna, Cruera i Ciutat. A ambdós costats d'aquesta via principal hi podem localitzar la zona d'hàbitat de la ciutat romana, de la qual hem pogut constatar l'existència d'alguns fragments entre els barris de Remolins i de Sant Jaume. Per tant, podríem considerar que el tancament pel nord de les muralles de la ciutat es trobaria en un punt posterior a l'actual encreuament entre els carrers Ginestar i Travessia Mur, proper al barranc del Cèlio.

⁶ AHCTE. Memòries del Museu-Arxiu Municipal de Tortosa. 1963.

L'existència de grans edificis dins del perímetre emmurallat de Dertosa s'inicia, molt segurament, arran de la nominació de Cèsar com a *Municipium Hibera Iulia Ilercavonia*. Com totes les ciutats romanes d'època augustea, Dertosa havia de tenir, com a mínim, una zona sagrada i de culte, així com una zona destinada a les transaccions comercials i polítiques (*forum*) i unes termes públiques (BALIL, 1976). D'aquest darrer element característic de l'etapa augustea no en tenim cap constància, per bé que Ramon Miravall (MIRAVALL, 1988) planteja la seva localització a l'actual carrer dels banys, un fet força peculiar, tenint en compte que aquests recintes se situaven dins del recinte murari i, sobretot, propers a la zona d'hàbitat de les ciutats.

Un element de cabdal importància per a una ciutat romana situada a la costa o a la ribera d'un riu, seria el port. Les seves estructures encara no han estat descobertes, però, tenint en compte que Dertosa era un punt estratègic per al transport de mercaderies cap a l'interior de la Península, així com també l'únic pas des del mar fins a Caesaraugusta, ens caldria pensar que aquestes havien de ser de certa importància, tant per l'atracament dels vaixells, com per poder efectuar totes les tasques administratives, d'emmagatzematge, d'hostatge, etc. que genera l'existència d'un port. Aquests edificis es devien ubicar fora del recinte emmurallat i propers a la zona d'embarcament, tot i que, alhora, propers a les muralles. Els anàlisis efectuats fins ara, tant històrico-arqueològics com geomorfològics, ens permeten avançar una hipòtesi d'ubicació que no diferiria de la que es pot desprendre d'alguns gravats d'època moderna, al recer del turó del Sitjar, tot i que encara no s'ha pogut localitzar cap estructura que ens porti informació exacta sobre aquest fet. També seria probable que existís una zona de recer fluvial a Remolins on, segles més tard, es construïren les drassanes andalusines, però cal, com en tots els elements portuaris, poder localitzar les estructures que ho confirmin.

Pel que respecta al turó de la Suda, ocupat com hem dit molt probablement per un antic assentament ibèric, podria haver estat transformat en àrea de culte en època romana, doncs durant les obres de construcció del Parador aparegueren diversos fusts de columnes i una voluta (MIRAVALL, 1972) entre una gran quantitat de material ceràmic d'època romana. Aquests elements constructius no asseguren l'existència d'un temple romà, però plantegen la possibilitat de la seva presència, per la qual cosa seria interessant poder realitzar sondejos en algun punt del turó que no hagi patit la destrucció realitzada durant la construcció del Parador per tal de poder ratificar o refusar aquesta hipòtesi llargament defensada per la historiografia tortosina.

3.- La ciutat visigoda

Posteriorment a la crisi del segle III dins l'Imperi Romà, es donaren diverses ràtzies de pobles francs així com es conformava un exèrcit de mercenaris visigots que anava mermant el poder central de Roma. La desaparició de l'Imperi romà d'Occident el 476 va comportar implícita l'aparició d'un regne visigòtic que dominava des del territori francès fins al sud de la península Ibèrica.

Ja a inicis del segle V seria possible la presència del poble visigot a la ciutat de Tortosa, sobretot com a part de l'exèrcit de l'Imperi Romà i, per tant, en ocupacions ocasionals, però la poca documentació junt amb la falta de dades arqueològiques no ens permeten afirmar-ho amb rotunditat. Al 472 s'inicià l'expansió visigoda per la Tarraconense, existint resistència dels hispanoromans segons sant Isidor (MORAN, 1999). Pel que respecta a Tortosa, també hi existí resistència autòctona, existint una crònica on se'ns relata la revolta, al 506, d'un noble hispanoromà local que va ser decapitat, la qual cosa devia comportar la consolidació del domini gòtic a Tortosa (MORAN, 1999; PALOL, 1995). Segons Josep Moran, *a partir d'aquest moment hem de deduir que hi hagué una colònia ben establerta a Tortosa i potser també al seu territori* (1999, 118). L'existència d'aquesta colònia la podem determinar perquè a Tortosa es compta amb dos bisbes: un d'arrià i un de llatí, el primer dels quals es convertí al cristianisme llatí en el Concili III de Toledo del 589 (MORAN, 1999). La presència i assimilació de la població visigòtica ve determinada per aquesta conversió, així com també ens és corroborada per les descobertes arqueològiques realitzades a la plaça de la Mare de Déu de la Cinta, que aportarien una seqüència estratigràfica completa des d'època baix imperial, com hem vist, passant pel període visigot (segles VI-VIII) fins l'actualitat (CURTO et alii 1985). Però no només es tracta de població visigoda, sinó que la població hispanoromana continua habitant el territori, com ho referència el bisbe llatí anteriorment citat, junt amb una població jueva procedent, molt probablement, de l'Imperi Bizantí (HOLO, 1999), dada que ens l'aporta la presència d'una inscripció trilingüe a la ciutat.

Durant el regnat de Recared (586-601) es realitzaren diverses encunyacions de moneda a la ciutat, tres tipus de tremisos d'or (MORAN, 1999), que indicarien un període d'esplendor de la ciutat, però no en tenim més dades.

De les posteriors revoltes en contra del poder de Toledo no en coneixem l'abast que tingueren a la ciutat de Tortosa, si bé cal indicar que la revolta que esclatà a la Narbonense el 673 afectà la Tarraconense. Tant sols podem afirmar que al 711 el trencament de la Tarraconense i la Septimània del regne de Toledo va ser un fet, instaurant-se un regne visigòtic sota el monarca Àkhila, fill del rei de Toledo Vítiza, que va durar fins la derrota del regne sota el poder andalusí el 720 (PALOL, 1995).

La desconeixença d'aquest període visigòtic a nivell arqueològic pel que respecta a la ciutat de Tortosa, així com també la poca presència de documentació referent a la ciutat, no ens permet realitzar cap hipòtesi sobre l'estructura urbana de la ciutat, si bé no creiem que diferís gaire en l'àrea ocupada ja en el baix imperi ni en la

posteriorment ocupada pels musulmans. Amb tot, possiblement es produiria una reestructuració de l'espai, per la qual cosa, algunes estructures Alt Imperials serien utilitzades amb una altra finalitat, com trobem que es dona en altres ciutats hispanoromanes de la Península, com seria el cas de Tarragona.

4.- La ciutat andalusí

Després de l'etapa visigoda ens trobem amb un període d'expansió del món islàmic que, a inicis del segle VIII traspasa el riu Ebre i, al 720, conquesta Narbona i la Septimània –725– (PALOL 1995). L'inici de l'ocupació de Tortosa ens és desconeguda, tot i que la podem situar amb tota possibilitat amb anterioritat al 713, quan queda dominada Saragossa, ubicada riu amunt. Tot i tractar-se de conquesta, el canvi del món visigot a l'àrab es va produir amb celeritat i va ser molt poc cruent, fet que va permetre el manteniment de la xarxa urbana preislàmica (GARCÍA BIOSCA et alii, 1998). En el cas de Tortosa, segons Joan Garcia Biosca, Josep Giralt, Ana Loriente i Joan Martínez (GARCÍA BIOSCA et alii, 1998) possiblement seria, per la quantitat i qualitat de restes conservades al subsòl, l'única ciutat catalana de la qual ens seria possible conèixer el procés de canvi entre la societat tardoantiga i l'andalusí.

Pel coneixement de l'evolució de la ciutat andalusina comencem a disposar de molta més documentació, incloent-hi les dades arqueològiques. Pel que respecta a la documentació, són importants les descripcions d'alguns geògrafs àrabs, així com també la documentació existent amb posterioritat a la conquesta. Un d'aquests geògrafs seria al-Himyarī, de qui cal destacar el fragment que explica com *la ciutat pròpiament dita s'estén vers l'oest i el nord de l'alcassaba i és envoltada per un mur de pedra, el qual fou construït pels omeies sobre el traçat d'una muralla antiga. Aquest mur és travessat per quatre portes, totes elles recobertes de ferro* (GARCÍA BIOSCA et alii, 1998, 139).

La documentació (VIRGILI 2001) i l'arqueologia (CURTO et alii, 1984; MARTÍNEZ, 2000; MONTAÑÈS, 2001) confirmen l'existència de ravals andalusins al barranc del Rastre, els quals, molt probablement ocuparien la vall –localitzat a la plaça de la Cinta i al carrer de la Mercè– i la vessant septentrional del turó del Sitjar, ja que les excavacions realitzades al convent de Sant Joan aportaren diverses estructures que definirien àmbits d'hàbitat andalusí (BEA, 2002).

La intervenció arqueològica duta a terme al 1990 a la plaça de Sant Jaume ens mostra un lapsus d'ocupació, a diferència de la intervenció de la plaça de la Cinta, des del segle V al IX, però, alhora, una ocupació continuada des de finals del segle X fins l'actualitat. Dins l'absis de l'església del s. XVII es pogueren diferenciar un conjunt d'estructures domèstiques corresponents a dues vivendes que van ser abandonades a la primera meitat del segle XII, donant pas a la construcció d'una claveguera de gran capacitat (MARTÍNEZ,

1997). Aquestes descobertes ens indicarien l'existència d'una àrea habitacional al costat nord del que seria la medina, situada a l'actual zona de la Catedral.

A mitjan segle X, 'Abd al-Rahmān III va reorganitzar moltes ciutats andalusines, entre les quals es troba Tortosa, de la qual en coneixem la construcció d'unes drassanes properes a la porta septentrional de la ciutat, és a dir, al que actualment seria el barri de Remolins. La construcció d'aquestes ens ve documentada per una inscripció que va ser localitzada a un parament de la catedral, la qual indicava que va ser ordenada construir el 945 per 'Abd al-Rahmān III, així com també per la informació posterior a la conquesta, on es fa referència a la donació de les drassanes per a construir el call jueu (GARCIA BIOSCA et alii, 1998). Però l'arqueologia encara no ha pogut corroborar la seva ubicació concreta.

Les diferents intervencions arqueològiques que s'han anat desenvolupant al recinte urbà de Tortosa des de la creació del Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya al 1983 han posat al descobert nivells islàmics, tot i que la majoria d'aquests treballs es caracteritzen per la realització d'un o varis sondejos que no permeten conèixer la funcionalitat ni les característiques de les estructures localitzades, cas de la Plaça de la Cinta, edifici de la *Sinagoga*, carrer Taules Velles núm. 4, cantonada dels carrers Rasquera i Hospitalet, carrer del Sol núm. 8, la plaça de Sant Jaume i la plaça d'Alfons XII. A aquestes excavacions arqueològiques cal afegir-hi les troballes realitzades pel Sr. Massip en el seguiment de diverses obres, com serien darrere l'absis de la catedral, el núm. 9 del carrer de Sant Domènec i l'actual seu de la Delegació Territorial de les Terres de l'Ebre.

Pel que respecta a la mesquita major, la descripció del geògraf àrab al-Himyarī ens indica que es tractava d'una construcció realitzada al segle X, dins les reformes de 'Abd al-Rahmān III, de grans dimensions, amb cinc naus i un atri ample (GARCIA BIOSCA et alii, 1998; MARTÍNEZ, 1997; ALMUNI, 2005).

Fora el recinte murari, a més dels arravals s'hi ha localitzat arqueològicament una necròpolis a l'àrea de la plaça d'Alfons XII (ARBELOA, 1986; BARRASETAS, 1988) que ocuparia la mateixa zona que una àrea d'enterraments baix imperial, corroborant, en certa manera, la continuïtat urbanística des d'època romana fins l'àrab.

En l'urbanisme andalusí, el turó de la Suda va ser ocupat per la fortificació de l'alcassaba. Les obres de construcció del Parador de Turisme a principis dels anys setanta van destruir, com hem dit, el registre arqueològic existent. Malgrat això, es recolliren materials sense estratigrafia relacionats amb el període andalusí, demostrant una ocupació ininterrompuda des de segles abans de la nostra Era. En aquestes mateixes obres es va localitzar una necròpolis andalusina que va ser excavada per diverses intervencions programades a principis dels anys vuitanta, les quals aportaren diversos nivells d'enterraments entre els segles X i XII (CURTO et alii, 1984-1987).

D'aquesta manera, tal com veiem representat en la planimetria publicada per Biosca, Giralt, Lorient i Martínez (1998) tenim l'alcassaba i una àrea de necròpolis a l'entrada d'aquesta –possiblement d'una petita i elegida porció de la població-. El que actualment es coneix com les zones de la Catedral, Remolins, Sant Jaume i del Castell estarien ocupades per la medina, mentre que fora el recinte emmurallat, que coincideix amb el recinte romà⁷, es trobarien els ravals. Al segle X es van construir les drassanes al que avui és el barri de Remolins i, a l'altre extrem del recinte emmurallat, però fora muralles, es trobaria una àrea d'enterraments.

5.- La ciutat cristiana.

El coneixement de l'evolució urbana de la ciutat després de la conquesta cristiana, si bé conta amb documentació històrica més amplia que la corresponent a èpoques anteriors no està gens clar a l'hora d'associar-lo a les troballes arqueològiques, essent un moment dins la història local al que no se li ha donat el paper important que mereix, trobant-nos amb una mancança de dades considerable. Tanmateix, hi ha algunes publicacions o articles ens permeten conèixer mínimament l'estructura bàsica de la ciutat en aquest període (CURTO, VIDAL, 2003; BAILA, 1999).

La conquesta per part del comte Ramon Berenguer IV de la ciutat de Tortosa el 1148 comporta una reestructuració de l'espai intramurs en consonància amb la nova estructura socioeconòmica. Però l'exacta configuració urbana al segle XII ens és desconeguda, tant documentalment com arqueològica.

Es té constància que les condicions de la capitulació van obligar a traslladar tota la població que vivia a la medina, en el plaç d'un any, als ravals, així com la donació de la mesquita i tots els seus béns a l'església de Santa Maria. D'aquesta manera, la catedral i tota la jerarquia eclesiàstica s'establiria al que havia estat l'àrea de la medina (ALMUNI, 2005, 221). La documentació referent a donacions per l'obra de la catedral romànica ens indica que aquesta es va iniciar abans o durant el 1158 i el document commemoratiu de la consagració està datat el 1178, així com també presenta aquesta data la inscripció commemorativa (CURTO, VIDAL, 2003; ALMUNI, 2005).

Aquesta catedral romànica es trobaria situada propera a la mesquita major, la qual va ser utilitzada en un primer moment com església de la ciutat, en el que avui en dia són les tres naus de la catedral (ALMUNI, 2005). Però, com hem dit, desconeixem altres detalls urbanístics d'aquest segle.

⁷ El tancament del recinte de la medina en aquest plànol no correspon amb les noves descobertes de trams muraris, pel que el tancament proposat al dibuix no seria el correcte, sinó que hauríem de seguir les propostes fetes anteriorment pel recinte emmurallat romà.

A finals del segle XIII trobem la primera subdivisió en parròquies, que serà l'existent durant tota la baixa edat mitjana: l'Alfòndec, situat a l'actual Remolins i on es localitzava el mercat de la ciutat al s. XIII; Santa Clara, el que seria l'actual zona de Santa Clara; Santa Maria, a la zona de la Catedral; i Sant Jaume, que també correspon amb l'àrea així coneguda junt amb el barri de Remolins. Fora d'aquestes parròquies, trobem que existia una *distribució urbana per denes* (CURTO, VIDAL, 2003).

Amb tot, l'espai urbà es va anar formant amb el temps, condicionat, però, per tots els edificis de religiosos i religioses que s'anaven instal·lant a la ciutat des de la conquesta, així com també per la construcció d'equipaments civils.

La nova estructura urbana que va esdevenir a partir de la conquesta necessitava un nou model urbanístic, *basat en l'esponjament de l'espai intern* (CURTO, VIDAL, 2003); és a dir, enderrocant edificis i carrers estrets per a construir-hi places i espais públics. A aquest canvi cal afegir-hi la necessitat d'ampliar el recinte murari per a incorporar intramurs els diversos convents que s'havien anat construint als arravals. Aquests grans canvis no els trobem fins el segle XIV, quan Pere el Cerimoniós obliga a totes les ciutats a construir unes noves muralles amb més territori al seu interior ran la guerra amb el rei Pere de Castella.

Segons Albert Curto i Jacobo Vidal (2003, 69), *Un document explicita que la nova muralla envoltava la ciutat, i en marca dos límits extrems: l'un al sud, la torre del Temple, i l'altre al nord, la torre del Rec, ambdues a tocar del riu*. Aquesta descripció, així com també la conservació d'alguns trams dins les modificacions dels segles posteriors, ens permeten conèixer el límit murari de la ciutat a finals del segle XIV, que es correspondria al que actualment es considera perímetre històric de la ciutat. D'aquesta manera, durant els segles posteriors a la construcció de la muralla es va anar urbanitzant el barranc del Rastre després de la construcció de l'albelló per sota el mateix barranc (BAILA, 1999). Treballs recents efectuats al solar de l'antic Mercat del Peix han servit per corroborar la presència d'aquest recinte murat, amb un bon estat de conservació, fet que complementa la documentació arqueològica que es tenia d'aquesta època en aquest sector de la ciutat, concretament les restes de la muralla conservats als sòtans de l'edifici situat a la cantonada de l'avinguda de la Generalitat amb el carrer Bonavista, actualment ocupats per una farmàcia, i les restes d'una de les torres poligonals que protegirien la murada.

Aquest nou traçat va comportar que l'antiga muralla perdés la seva funcionalitat, tot i així, es va conservar molt de temps i podem trobar l'existència de portals interiors, que serien els hereus de l'antic recinte. D'entre aquests cal destacar el portal de la Rosa, ja que des d'ell es podria travessar el barranc del Rastre amb un pont de fusta primer i, des de finals del segle XIV, amb un de pedra (BAILA, 1999, 80). Un altre portal també de rellevància, sense desmerèixer la resta d'accessos a la ciutat, és el del Pont, que era construït amb jaspiï de la Cinta i que es trobava on hi havia el pont de barques, documentat des de mitjan segle XIII, que es

va convertir en una peça clau per a la ciutat, ja que era l'únic pas estable pel riu fins a Saragossa (CURTO, VIDAL, 2003).

A mitjan segle XIV es van traslladar les drassanes al sector sud de la ciutat, abandonant-se la suposada ubicació andalusí (CURTO, VIDAL, 2003). Amb tot, la prosperitat d'aquestes va començar a mermar a partir de la segona meitat del segle XV, quan van cedir-se a mans privades.

Pel que respecta als edificis representants del poder civil i eclesiàstic la majoria es concentren a la parròquia de Santa Maria: la canònica i el bisbat, al voltant mateix de la catedral; la Casa de la Ciutat, a l'actual carrer Dr. Ferran; la Cort del Veguer, davant de la Casa de la Ciutat; el Palau Reial, situat dalt el turó de la Suda. Pel que respecta a edificis de la ciutat, trobem la Llotja i la Font Gòtica, situada a la plaça de les Cols –actual plaça d'Agustí Querol–, on s'hi celebrava el mercat des del segle XIV. Aquests dos edificis actualment es troben en una altra ubicació de l'original. De cases nobles, actualment només en resten tres: el Palau Despuig, el Palau Oriol i el Palau Oliver de Boteller, tots trets datats tradicionalment al segle XV, tot i que han estat molt restaurats i, fins i tot, el Palau Oliver de Boteller s'ha vist traslladat de la seva ubicació original (CURTO, VIDAL, 2003).

A aquests edificis cal afegir-hi els destinats a serveis de la ciutat, com seria l'escorxador, les carnisseries, la peixateria, els molins, etc.; així com també els edificis destinats a manufactures: adoberia, tintoreria, forn de vidre, etc. (CURTO, VIDAL, 2003).

6.- La ciutat moderna

La crisi econòmica dels segles XIV i XV condicionen el desenvolupament de la ciutat en aquests dos segles, tot i que s'anaren creant noves edificacions fora muralles, sobretot al voltant dels diferents convents establerts extramurs.

La importància militar de la ciutat, com a plaça forta per al control del pas de l'Ebre, condiciona l'evolució urbana de Tortosa des del segle XVII fins a finals del XIX, amb l'enderrocament de les muralles i la creació de l'Eixample.

La Guerra dels Segadors (1640-1651) comporta una reestructuració de l'entramat urbà per tal de fer més defensable la ciutat. Es tracta d'accions puntuals degudes a les necessitats sorgides amb la imminent arribada de les tropes franco-catalanes, com seria l'enderrocament del barri del Cap de Pont, així com també el convent de Sant Blai, situat aleshores a la riba dreta, l'enderrocament del convent de Sant Francesc i la utilització de l'Hospital de Sant Joan com a punt de defensa i l'enderrocament del convent carmelità del Miracle (QUEROL, MUÑOZ, 2004).

A aquestes accions cal afegir-hi la realització d'una planificació per reparar i millorar el sistema defensiu. Amb aquesta finalitat, es va cridar a l'enginyer Pedro María i al mestre de Camp Antonio Gandolfo, que al 1642 redactaren un informe en el qual es planificava actuar en diversos punts de la ciutat: *enderrocar les cases i els arbres de l'horta «a tiro de mosquete» de la muralla, refer les fortificacions del Temple i de Sant Francesc, El Bastió del Carme i la bretxa han de ser reforçats, reforçar el pany de muralla del Col·legi de Sant Domènec, enderrocar la Vilanova i construir una nova muralla interior, la «Cortadura», i construir un baluard al cap de pont* (QUEROL, MUÑOZ, 2004, 106-107). El plànol d'aquests projecte de remodelació el van encarregar a Miguel González de Mendoza, l'original del qual es troba a l'arxiu de Simancas (BAILA, 1999, 224; QUEROL, MUÑOZ, 2004, 107).

Les dades arqueològiques que tenim actualment confirmen aquests canvis i variacions en el sistema defensiu. Al sector de l'antic Mercat del Peix s'han documentat alguns nivells estratigràfics que semblen poder datar-se al segle XV-XVI, encara que no van associats a cap mur. És possible que alguna de les estructures aparegudes, com l'esperó del bastió Sant Pere s'haguessin començat a construir abans de meitats del XVII (en tot cas amb anterioritat al plànol de Gonzalo de Mendoza de 1642) i, de fet, en un dels dibuixos de van den Wyngaerde apareix un edifici que sembla l'esperó localitzat.

A aquestes planificacions cal afegir-hi actuacions puntuals d'enderroc de cases als portals de Sant Francesc, del Temple i de Vilanova i al turó de la Suda, on es va terraplenar el pati del castell per a instal·lar-hi l'artilleria (QUEROL, MUÑOZ, 2004, 108).

Amb tot, d'aquestes planificacions l'única que no es va dur a terme va ser l'enderroc de la Vilanova, per bé que sí que s'enderrocaren trenta cases –el que avui en dia es coneix com l'Esplanada de Remolins– i es construï la «Cortadura» (QUEROL, MUÑOZ, 2004, 107).

Amb aquestes notícies, podem afirmar que existien barris extramurs propers a, almenys, quatre portals d'accés a la ciutat: de Sant Francesc, del Temple, de Vilanova i al cap de pont. Però l'organització interna de l'entramat urbà continua sent força desconeguda, per bé que, molt segurament, no variaria gaire de la configuració urbana en època medieval.

7.- L'eixamplament de la ciutat dels segles XVIII i XIX

A inicis del segle XVIII la ciutat encara restava tancada dins l'antic recinte urbà⁸, amb molts espais vuits, tant particulars com del comú. Aquests espais es trobaven situats principalment a les zones dels voltants de les fortificacions, al Sitjar, al barri de Remolins (l'Esplanada, l'hort de Santa Clara, etc.) i al barri de Santa

⁸ Per bé que a l'exterior dels portals principals de la ciutat existeixen cases aïllades dins horts (FABREGAT 1997, 33).

Clara (el Campet de Santa Clara i un espai al benefici de Sant Marc de la Granadella) (FABREGAT, 1997, 33).

El sistema defensiu, essent Tortosa una plaça militar de primer ordre, dirigirà durant aquesta època l'evolució urbana de la ciutat, produint-se diverses modificacions en el traçat murari fins la seva demolició per possibilitar el creixement municipal. Algunes d'aquestes modificacions han pogut ser analitzades amb els treballs arqueològics efectuats al solar de l'antic Mercat del Peix, on s'observa una continuïtat en l'aspecte defensiu que, a partir de mitjans segle XVII i sobre tot durant el XVIII patirà diversos canvis. L'excavació ha aportat la localització de part de l'entramat del Bastió de Sant Pere i de la muralla defensiva del riu. La muralla, intervinguda fins a una fondària entorn als cinc metres, presenta un estat de conservació és força bo. Així, segurament aprofitant estructures anteriors, com l'esperó, al segle XVIII tota aquesta àrea de vora el mercat municipal adopta un aspecte defensiu considerable, amb un mur defensiu paral·lel al riu força potent, defensat per un gran bastió i diversos esperons. Un detall curiós d'aquest parament és la presència d'anelles de ferro clavades al seu llenç, així com a l'esperó, per tal d'ancorar llaguts a les platgetes que queden prop del riu. Un aspecte conservat fins a inicis del segle XX.

Però l'augment demogràfic de la ciutat va comportar la necessitat d'ocupar, en un primer moment, tots els antics espais públics de l'interior de la ciutat, principalment amb establiments de l'Ajuntament i del convent de Santa Clara. Al mateix temps, les terres comunals dels afores de la ciutat s'anaren desenvolupant en ravals, com seria el raval de Caputxins –actual raval de la Llet-Sant Llätzer–, que s'urbanitzà entre 1762 i 1810, quan es destrueix durant la guerra del Francès per tornar-se a construir a partir del 1850, el raval de la Tortoseta, una iniciativa municipal plantejada el 1776 però que no va tenir èxit; el raval de la Creu, urbanitzat bàsicament amb establiments municipals entre 1741 i 1774 a banda i banda del camí de Roquetes; el raval de Sant Vicent, d'iniciativa municipal el 1776 a la zona del Moreral, s'urbanitza entre 1778 i 1784; i els ravals de Roquetes i de Jesús, iniciats entorn el 1750 (FABREGAT, 1997).

Aquests processos d'urbanització s'aturen a principis del segle XIX per la crisi econòmica i per la Guerra del Francès, però entre 1820 i 1835 es recupera el creixement urbanístic, altre cop aturat, per la primera guerra carlina (FABREGAT, 1997, 50-51). A partir del 1840 la urbanització es reprèn, però ja es plantegen noves iniciatives municipals que van més enllà d'aquests aprisionaments i establiments força espontanis.

8.- La ciutat de la segona meitat del segle XIX

Aquestes primeres ampliacions urbanes van fer un gir important a partir de la Primera República, quan es va redactar el decret d'enderrocament de les muralles, però la tercera guerra carlina (1872-1876) va aturar

aquest procés. Amb tot, la finalització de la guerra va permetre reprendre l'enderrocament de part del recinte murari, que donarà pas a la construcció de nous barris dins l'eixample urbà.

Des del final de l'Antic Règim a l'estat espanyol (1834) fins l'enderrocament de les muralles el 1878 es va produir un procés de modernització urbana a la ciutat que produirà un canvi important en la fesomia de Tortosa.

A partir d'aquestes necessitats d'espai urbanitzable, es van crear diversos plans d'eixamples dirigits per l'ajuntament que anaren modificant la configuració urbana de Tortosa. En un primer moment, a mitjan segle XIX, es va organitzar la urbanització dels espais buits de la ciutat, com podem veure en la redacció del Pla d'eixample del Rastre (1864), que va obligar a traslladar el cementiri de la ciutat a una àrea més allunyada de les zones urbanitzades, situant-lo, en aquells moments, a Sant Joan del Camp. Amb posterioritat a aquest pla, just abans de l'enderrocament de les muralles, se'n va crear un altre destinat a la urbanització de la zona del Temple (1877), en visió de l'inici de les obres d'enderrocament de les muralles. I serà aquesta zona la que protagonitzarà tots els plans d'eixample a partir d'aquests moments fins a inicis del segle XX. Dos plans d'eixamples més, un al 1886 i l'altre al 1900 que es complementaven, van posar les pautes per urbanitzar tota la zona fora muralles, que va enregistrar un important creixement.

Junt amb aquesta expansió urbanística es van realitzar noves construccions d'edificis, tant públics com privats, que mostraven les diferents tendències artístiques així com també la prosperitat de la ciutat: el Parc Municipal (1885-1892), el Balneari del Porcar (1886), el Mercat central (1886), el pont de la Cinta (1895), el pont de l'Estat –aquest va implicar la modificació de l'entramat urbà al que avui es coneix com plaça d'Enric Querol i que anteriorment era la plaça de les Cols–, l'Escorxador (1906), etc.

9.- El segle XX

Abans de la Guerra Civil Espanyola (1936-1939) l'evolució urbana va continuar amb el mateix ímpetu que tenia a finals del segle XIX, però aquest enfrontament militar va comportar l'aturada del creixement demogràfic, així com també la destrucció de bona part de la ciutat, ja que, a l'abril de 1938, el riu Ebre es va convertir en línia de foc.

Per tal de poder reconstruir la ciutat es va crear una oficina de Regiones Devastadas, que es va encarregar de reedificar alguns edificis, així com també de construir-ne de nous.

Durant la dictadura franquista (1939-1975) l'evolució urbana de la ciutat no va patir grans canvis, així com tampoc no es van realitzar nous plans urbanístics. Aquest estancament ha continuat fins les aprovacions dels darrers plans urbanístic de 1986.

Bibliografia.

ABRIL, J. (1928): *Un capítol de la meva actuació a Tortosa*. Tortosa, Imp. Heraldo de Tortosa.

ABRIL, J. (1928): *Un capítol de la meva actuació a Tortosa*. [Edició de 1985 a cura de Ramon Miravall, Tortosa, Ed. Dertosa].

AQUILUÉ, X; SANMARTÍ, E. (1984). *El fòrum romà d'Empúries (excavacions de l'any 1982): una aproximació arqueològica al procés històric de la romanització al nord-est de la Península Ibèrica*. Barcelona, Institut de Prehistòria i Arqueologia.

ALMUNI, V. (2005). La catedral romànica de Tortosa. Aproximació documental a la seva història, a: *Recerca*, 8, Arxiu Històric Comarcal de les Terres de l'Ebre i Centre d'Estudis Històrics Comarcals del Baix Ebre, p. 211-250.

BAILA, M.A. (1999): *La ciutat de Tortosa: evolució de l'espai urbà: de la Dertosa romana a la ciutat vuitcentista*. Vinaròs, Ed. Antinea.

BALIL, A. (1976): Las ideas urbanísticas en época augustea. *Symposion de Ciudades Augusteas*. Zaragoza.

BAYERRI, E. (1933-1960): *Historia de Tortosa y su comarca*. 8 volums. Tortosa.

CORTÉS, A. (manuscrit 1747): *Historia de la ciudad de Tortosa y de la región Ilergavonia, que comprendía lo que hoy contiene su obispado*. Madrid, Real Academia de la Historia.

CURTO, A.; LORIENTE, A.; MARTÍNEZ, R.; ROS, E. (1984): Excavació al castell de la Suda de Tortosa. A: *Sharq al-Andalus. Estudios árabes*, 1, pp. 141-146.

(1985): El cementiri musulmà del Castell de la Suda de Tortosa (Tarragona). A: *Actas del I Congreso de Arqueología Española*, Huesca, pp. 655-665.

(1986): Resultats de les excavacions arqueològiques portades a terme l'any 1984 a Tortosa (Baix Ebre). A: *Tribuna d'Arqueologia 1984-1985*. Barcelona, Departament de Cultura de la Generalitat.

CURTO, A.; VIDAL, J. (2003). La ciutat de Tortosa, a: DD.AA. *L'Art Gòtic a Catalunya. Arquitecta III. Dels palaus a les masies*. Barcelon, Enciclopèdia Catalana, p. 68-71.

DESPUIG, C. (manuscrit 1557): *Los Col-loquis de la insigne Ciutat de Tortosa*. [Edició de 1981 a cura d'Eulàlia Duran, Barcelona, Universitat de Barcelona, Dept. de Filologia Catalana].

DILOLI, J. (1996): Hibera Iulia Ilercavonia- Dertosa: L'assentament ibèric i la implantació de la ciutat romana. *Butlletí Arqueològic de la R.S.A.T. Tarragona*. Pp: 53-68

DILOLI, J. (1997): *Anàlisi dels models d'ocupació del territori durant la protohistòria al curs inferior de l'Ebre*. Tesi Doctoral (inèdita). Tarragona, Universitat Rovira i Virgili.

- FABREGAT, E. (1997). El creixement urbà de Tortosa: 1730-1850, *Recerca*, 2, Tortosa, p. 27-51.
- GARCÍA BIOSCA, J.E.; GIRALT, J.; LORIENTE, A.; MARTÍNEZ, J. (1998). La gènesi dels espais urbans andalusins (segles VIII-X): Tortosa, Lleida i Balaguer, a: DD.AA. *L'Islam i Catalunya*, Barcelona, p. 137-165.
- GIL DE FEDERICH, A. (1789): *Reflecciones sobre los Diálogos de Despuig*. [Edició de 1985 a cura de Ramon Miravall, Tortosa, Cooperativa Gràfica Dertosense].
- HOLO, J. (1999). Algunas observaciones sobre la inscripción trilingüe de Tortosa. *Recerca* 3, p. 203-205.
- MARTÍNEZ, J.; MIRÓ, N. (1993): Les excavacions arqueològiques a la plaça de Sant Jaume de Tortosa (Baix Ebre). A: *Tribuna d'Arqueologia 1991-1992*. Barcelona, Departament de Cultura de la Generalitat, pp. 129-135.
- MARTÍNEZ, J. (1994). Aproximació a la Tortosa islàmica: l'evidència arqueològica, a: *Butlletí Arqueològic*, èp. V, núm. 15, p. 331-337.
- MASSIP, J. (1987): *Un quart de segle del museu i arxiu municipal de Tortosa*. Tortosa, Ajuntament de Tortosa.
- MAYER, M.; RODÀ, I. (1985): Consideraciones sobre el conjunto epigráfico de Dertosa, a: *XVII Congreso de Arqueología Nacional (Logroño, 1983)*. Saragossa, pp. 701-737.
- (1986): L'epigrafia romana a Catalunya, estat de la qüestió: darreres novetats, a: *Fonaments*, 5. Barcelona, pp. 167-172.
- MIRAVALL, R. (1984): Intervenció arqueològica al sòl de solar del Patronat a Tortosa. *Quaderns d'Història Tarraconense*, IV. Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV, Tarragona, pp. 207-222.
- MORAN, J. (1999). *Notes sobre la Tortosa visigòtica*. CURTO, A. [dir.]. *Recerca*, 3, Arxiu Històric Comarcal de les Terres de l'Ebre, Tortosa.
- PALOL, P. de (1995). La baixa romanitat i l'etapa visigòtica, a: DD.AA. *Història. Política, Societat i Cultura als Països Catalans, volum 1, Els temps prehistòrics i antics fins al segle V*. Barcelona, Enciclopèdia Catalana, p. 380-410.
- PRIEUR, J. (1986): *La mort dans l'antiquité romaine*. Rennes: Ouest-Frances.
- QUEROL, E.; MUÑOZ, H. (2004). *La Guerra dels Segadors a Tortosa (1640-1651)*. Valls, Cossetània Edicions.
- SÉNAC, P. (1995). La Catalunya musulmana, a: DD.AA. *Història. Política, Societat i Cultura als Països Catalans, volum 2, La formació de la societat feudal segles VI-XII*. Barcelona, Enciclopèdia Catalana, p. 310-350.

VIRGILI, A. (2001). *Ad Detrimentum Yspaniae: la conquesta de Turtusa i la formació de la societat feudal (1148-1200)*. València: Universitat Autònoma de Barcelona, Universitat de València.

Documentació

ABRIL, J. (1905): Trovalla important, a: *La Veu de la Comarca*, 28 d'octubre de 1905.

ABRIL, J. (1909): *Plàn de la Ciutat de Tortosa*.

ANÒNIM (1899): Descubrimiento importante, a: *La Verdad*. Año XIX, 15 de desembre de 1899, núm. 282, p. 2.

ANÒNIM (1899): Edificio romano, a: *La Verdad*. Año XIX, 16 de desembre de 1899, núm. 283, p. 2.

ANÒNIM (1899): Edificio romano, a: *La Verdad*. Año XIX, 18 de desembre de 1899, núm. 284, p. 2.

ANÒNIM (1900): Ruinas romanas. TORTOSA. Barrio de Remolinos, a: *La Verdad*. Año XX, 3 de gener de 1900, núm. 2, p. 1.

ARBELOA, J.V.M. (1986). *Informe de la intervenció a la Plaça d'Alfons XII*. Servei Territorials d'Arqueologia de les Terres de l'Ebre. Informe inèdit.

BARRASETAS, E. (1988a). *Informe-memòria de la tercera campanya d'excavacions arqueològiques a la Plaça d'Alfons XII (Tortosa) (28 de Gener-8 de Juny de 1988)*. Serveis Territorials d'Arqueologia de les Terres de l'Ebre. Generalitat de Catalunya. Memòria inèdita.

BARRASETAS, E. (1988b). *Memòria del sondeig al solar número 4 del Carrer Taules Velles (Tortosa)*. Serveis Territorials d'Arqueologia de les Terres de l'Ebre. Generalitat de Catalunya. Memòria inèdita.

BEA, D. (2002). *Memòria de l'excavació arqueològica al pati del convent de Sant Joan*. Serveis Territorials d'Arqueologia de les Terres de l'Ebre. Generalitat de Catalunya. Memòria inèdita.

BLASCO, M.; LORIENTE, A.; MELIAN, R. (1989). *Memòria de la intervenció al solar del carrer Rasquera i Hospitalet*. Serveis Territorials d'Arqueologia de les Terres de l'Ebre. Generalitat de Catalunya. Memòria inèdita.

CODEX (1991). *Memòria de la intervenció a l'hospital Verge de la Cinta, Tortosa (Baix Ebre)*. Serveis Territorials d'Arqueologia de les Terres de l'Ebre. Generalitat de Catalunya. Memòria inèdita.

CURTO, A.; LORIENTE, A.; MARTÍNEZ, R.; ROS, E. (1984a). *Cales de prospecció en un solar destinat a parking (Tortosa, Baix Ebre)*. Campanya de 1984. Serveis Territorials d'Arqueologia de les Terres de l'Ebre. Generalitat de Catalunya. Memòria inèdita.

CURTO, A.; LORIENTE, A.; MARTÍNEZ, R.; ROS, E. (1984b). *Excavació del Pont de Barques (Tortosa, Baix Ebre)*. Serveis Territorials d'Arqueologia de Barcelona. Generalitat de Catalunya. Memòria inèdita.

CURTO, A.; LORIENTE, A.; MARTÍNEZ, R.; ROS, E. (1984c). *Memòria de la intervenció a la Plaça de Nostra Senyora de la Cinta*. Serveis Territorials d'Arqueologia de les Terres de l'Ebre. Generalitat de Catalunya. Memòria inèdita.

CURTO, A.; LORIENTE, A.; MARTÍNEZ, R.; ROS, E. (1984d). *Memòria de la intervenció al c/Costa dels Capellans, 4*. Serveis Territorials d'Arqueologia de les Terres de l'Ebre. Generalitat de Catalunya. Memòria inèdita.

CURTO, A.; LORIENTE, A.; MARTÍNEZ, R.; ROS, E. (1984). *Memòria de la intervenció al cementiri del Castell de La Suda*. Serveis Territorials d'Arqueologia de les Terres de l'Ebre. Generalitat de Catalunya. Memòria inèdita.

CURTO, A.; LORIENTE, A.; MARTÍNEZ, R.; ROS, E. (1985). *Informe de la intervenció arqueològica al cementiri del Castell de La Suda*. Serveis Territorials d'Arqueologia de les Terres de l'Ebre. Generalitat de Catalunya. Informe inèdit.

CURTO, A.; LORIENTE, A.; MARTÍNEZ, R.; ROS, E. (1986). *Informe de la intervenció arqueològica al cementiri del Castell de La Suda*. Serveis Territorials de les Terres de l'Ebre. Generalitat de Catalunya. Informe inèdit.

CURTO, A.; LORIENTE, A.; MARTÍNEZ, R.; ROS, E. (1987). *Informe de la intervenció arqueològica al cementiri del Castell de La Suda*. Serveis Territorials de les Terres de l'Ebre. Generalitat de Catalunya. Informe inèdit.

GENERA, M. (1985a). *Resultats de la intervenció a la Plaça de l'Olivera*. Serveis Territorials d'Arqueologia de les Terres de l'Ebre. Generalitat de Catalunya. Memòria inèdita.

GENERA, M. (1985b). *Resultats dels estudis al carrer Costa dels Capellans, 4. 1983*. Serveis Territorials d'Arqueologia de les Terres de l'Ebre. Generalitat de Catalunya. Memòria inèdita.

GENERA, M. (1985c). *Memòria de la intervenció arqueològica al c/Escorxador*. Servei d'Arqueologia de Barcelona. Generalitat de Catalunya. Memòria inèdita.

MARKALAIN, J.; BARRASETAS, E. (1987). *Informe preliminar de l'excavació a la Plaça Alfons XII*. Serveis Territorials d'Arqueologia de les Terres de l'Ebre. Generalitat de Catalunya. Informe inèdit.

MARTÍNEZ, J. (1991). *Excavacions arqueològiques a la Plaça de Sant Jaume, Tortosa (Baix Ebre)*. Serveis Territorials d'Arqueologia de les Terres de l'Ebre. Generalitat de Catalunya. Memòria inèdita.

MARTÍNEZ, J. (1993). *Memòria de la intervenció arqueològica al carrer Escorxador-Passeig de Ronda*. Serveis Territorials d'Arqueologia de les Terres de l'Ebre. Generalitat de Catalunya. Memòria inèdita.

MARTÍNEZ, J. (1996). *Excavació arqueològica d'urgència a l'Avg. Generalitat, 38*. Serveis Territorials d'Arqueologia de les Terres de l'Ebre. Generalitat de Catalunya. Memòria inèdita.

MARTÍNEZ, J. (1997). *Intervenció arqueològica amb motiu del projecte de construcció de 10 habitatges H.P.O. al c/Ginestar - Travessia Mur. Tortosa (Baix Ebre)*. Serveis Territorials d'Arqueologia de les Terres de l'Ebre. Generalitat de Catalunya. Memòria inèdita.

MARTÍNEZ, J. (2000): *Intervenció arqueològica al Portal dels Jueus*. Serveis Territorials d'Arqueologia de les Terres de l'Ebre. Generalitat de Catalunya. Memòria inèdita.

MARTÍNEZ, J. (2002): *Intervenció arqueològica amb motiu del projecte de construcció de la biblioteca pública al solar de les Escoles de la Mercè*. Serveis Territorials d'Arqueologia de les Terres de l'Ebre. Generalitat de Catalunya. Memòria inèdita.

MARTÍNEZ, J.; ARASA, E. (2001): *Informe sobre el control arqueològic de las obras de consolidación y contención estructural de la Canónica de la Catedral de Tortosa (Baix Ebre) entre el 27 de diciembre del 2000 y el 26 de enero del 2001, realizado por los arqueólogos Juan Martínez y Elisabet Arasa*. Serveis Territorials d'Arqueologia de les Terres de l'Ebre. Generalitat de Catalunya. Informe inèdit.

MASSIP, J. (1961): *Memoria anual del Museo-Archivo Municipal de Tortosa, 1961*. (inèdit).

MASSIP, J. (1962): *Memoria anual del Museo-Archivo Municipal de Tortosa, 1962*. (inèdit).

MASSIP, J. (1963): *Memoria anual del Museo-Archivo Municipal de Tortosa, 1963*. (inèdit).

MASSIP, J. (1964): *Memoria anual del Museo-Archivo Municipal de Tortosa, 1964*. (inèdit).

MASSIP, J. (1965): *Memoria anual del Museo-Archivo Municipal de Tortosa, 1965*. (inèdit).

MASSIP, J. (1966): *Memoria anual del Museo-Archivo Municipal de Tortosa, 1966*. (inèdit).

MASSIP, J. (1967): *Memoria anual del Museo-Archivo Municipal de Tortosa, 1967*. (inèdit).

MASSIP, J. (1968): *Memoria anual del Museo-Archivo Municipal de Tortosa, 1968*. (inèdit).

MASSIP, J. (1969): *Memoria anual del Museo-Archivo Municipal de Tortosa, 1969*. (inèdit).

MASSIP, J. (1970): *Memoria anual del Museo-Archivo Municipal de Tortosa, 1970*. (inèdit).

MASSIP, J. (1971): *Memoria anual del Museo-Archivo Municipal de Tortosa, 1971*. (inèdit).

MASSIP, J. (1972): *Memoria anual del Museo-Archivo Municipal de Tortosa, 1961*. (inèdit).

MASSIP, J. (1973): *Memoria anual del Museo-Archivo Municipal de Tortosa, 1973*. (inèdit).

MASSIP, J. (1974): *Memoria anual del Museo-Archivo Municipal de Tortosa, 1974*. (inèdit).

MASSIP, J. (1975): *Memoria anual del Museo-Archivo Municipal de Tortosa, 1975*. (inèdit).

MASSIP, J. (1976): *Memoria anual del Museo-Archivo Municipal de Tortosa, 1976*. (inèdit).

MASSIP, J. (1977): *Memoria anual del Museo-Archivo Municipal de Tortosa, 1977*. (inèdit).

MASSIP, J. (1978): *Memoria anual del Museo-Archivo Municipal de Tortosa, 1978*. (inèdit).

MASSIP, J. (1979): *Memoria anual del Museo-Archivo Municipal de Tortosa, 1979*. (inèdit).

MASSIP, J. (1980): *Memoria anual del Museo-Archivo Municipal de Tortosa, 1980*. (inèdit).

MASSIP, J. (1981): *Memoria anual del Museo-Archivo Municipal de Tortosa, 1981.* (inèdit).

MASSIP, J. (1982): *Memoria anual del Museo-Archivo Municipal de Tortosa, 1982.* (inèdit).

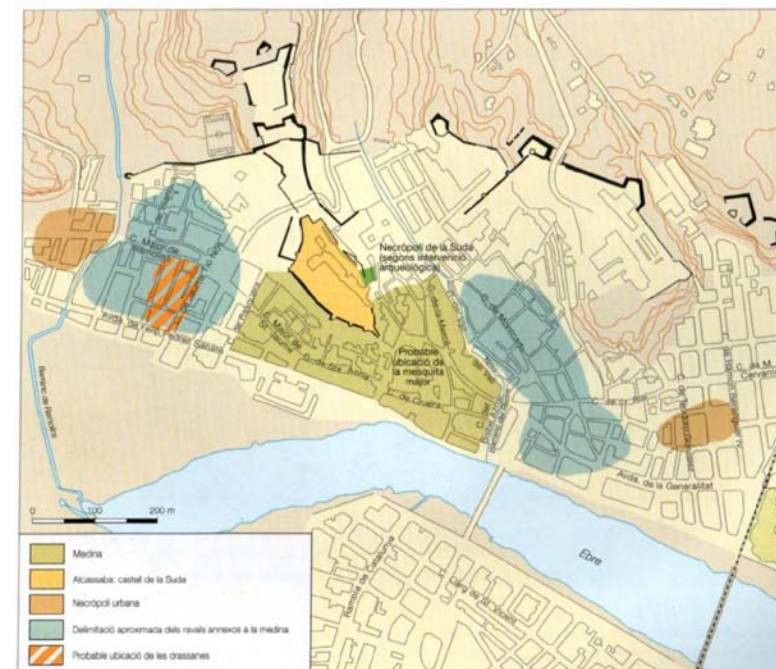
MONTAÑÈS, C. (1996): *Memòria de l'excavació d'urgència al solar situat al número 38 de l'Av. Generalitat.* Serveis Territorials d'Arqueologia de les Terres de l'Ebre. Generalitat de Catalunya. Memòria inèdita.

MONTAÑÈS, C. (2000). *Informe sobre l'excavació d'urgència duta a terme al solar situat entre els carrers Rasquera, Pintor Casanova i Plaça de la Immaculada (Tortosa, Baix Ebre). I (Campanya de juny de 2000). II (Campanya de juliol de 2000). Annexe.* Serveis Territorials d'Arqueologia de les Terres de l'Ebre. Generalitat de Catalunya. Informe inèdit.

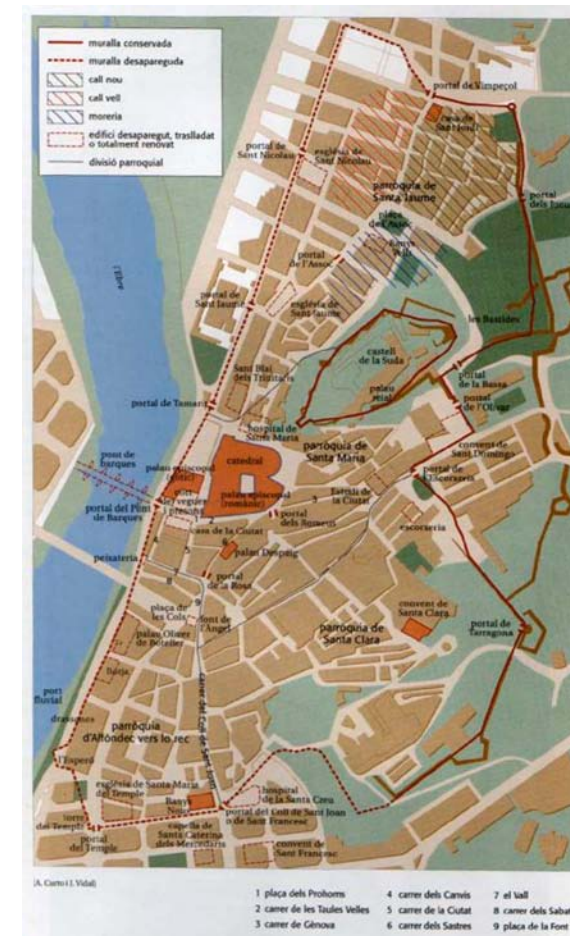
MONTAÑÈS, C. (2000). *Memòria sobre el seguiment arqueològic dut a terme al solar situat entre els carrers Rasquera, Pintor Casanova i Plaça de la Immaculada. (Tortosa, Baix Ebre). Setembre de 2000.* Serveis Territorials d'Arqueologia de les Terres de l'Ebre. Generalitat de Catalunya. Memòria inèdita.

MONTAÑÈS, C. (2001): *Memòria de l'excavació d'urgència duta a terme al solar de les Escoles de la Mercè.* Serveis Territorials d'Arqueologia de les Terres de l'Ebre. Generalitat de Catalunya. Memòria inèdita.

PASTOR, F. (1915): Los cementerios de Tortosa, a: *La Zuda*, Año III, 31 de octubre de 1915, núm. 32.

Tortosa als segles X-XIII (GARCIA BIOSCA et alii, 1998: 140)

Tortosa entre els segles XIV i XV (CURTO, VIDAL, 2003: 71)